

DU LỊCH CỘNG ĐỒNG KHU VỰC TÂY BẮC VIỆT NAM: CƠ HỘI VÀ THÁCH THỨC

TS. Phạm Thị Cẩm Vân

ThS. Đoàn Việt

Viện Dân tộc học

Email: phamcamvan0403@gmail.com

Tóm tắt: Khu vực Tây Bắc Việt Nam được biết đến là nơi có tài nguyên thiên nhiên độc đáo và tài nguyên nhân văn phong phú, giàu bản sắc văn hóa tộc người, phù hợp để phát triển du lịch cộng đồng. Huyện Mai Châu tỉnh Hòa Bình và huyện Mộc Châu tỉnh Sơn La là hai địa phương vốn có hoạt động du lịch cộng đồng phát triển sớm nhất trong khu vực. Trong những năm qua, ở cả hai huyện, hình thức du lịch homestay và trải nghiệm không gian văn hóa bản làng đều rất phát triển, nhờ đó người dân có thêm nguồn thu nhập và đời sống được cải thiện. Tuy nhiên, du lịch cộng đồng nơi đây vẫn gặp phải những thách thức cần có sự tháo gỡ, đó là sự kém đa dạng về loại hình, cơ sở hạ tầng còn nhiều khó khăn đặc biệt là giao thông, và du lịch mới chỉ phát triển mạnh ở cộng đồng người Thái. Trên cơ sở phân tích thực trạng du lịch cộng đồng ở hai địa bàn này, bài viết góp phần chỉ ra những điểm mạnh, cơ hội, điểm yếu và những thách thức đặt ra trong phát triển du lịch cộng đồng ở Mai Châu và Mộc Châu nói riêng cũng như khu vực Tây Bắc nói chung.

Từ khóa: Mộc Châu, Mai Châu, Tây Bắc, du lịch cộng đồng.

Abstract: The northwest of Vietnam is known for its unique natural and abundant humanistic tourism resources, which is rich in ethnic-cultural identity and thus is suitable for community-based tourism development. Mai Chau district in Hoa Binh province and Moc Chau district in Son La province are the two localities with the earliest development of community-based tourism activities in the region. In recent years, homestay tourism and experiencing a village's cultural space have been well-developed models in both districts, thanks to which people have more sources of income and improved living standards. However, community-based tourism faces challenges, such as the lack of diversity in types of tourism, undeveloped infrastructure, especially traffic, and the arbitrary thriving of tourism, just within the Thai community. Based on analysing the current situation of community-based tourism in these two areas, the article contributes to pointing out the strengths, opportunities, weaknesses, and challenges posed in the development of community-based tourism in Mai Chau and Moc Chau in particular as well as the Northwest region in general.

Keywords: Moc Chau, Mai Chau, northwest, community-based tourism.

Ngày nhận bài: 24/8/2022; ngày gửi phản biện: 8/9/2022; ngày duyệt đăng: 9/10/2022.

Mở đầu

Du lịch cộng đồng (DLCĐ) là loại hình du lịch được phát triển trên cơ sở các giá trị văn hóa của cộng đồng, do cộng đồng dân cư quản lý, tổ chức khai thác và hưởng lợi (Quốc hội, 2017). Ngày nay, phát triển DLCĐ là một xu hướng của nhiều quốc gia trên thế giới, trong đó có Việt Nam. DLCĐ được coi là một công cụ giúp xóa đói giảm nghèo và rút ngắn khoảng cách phân hóa giàu nghèo trong xã hội thông qua việc chuyển đổi các hoạt động sản xuất từ nông nghiệp sang dịch vụ du lịch. Đến năm 2020, DLCĐ đã xuất hiện ở tất cả các tỉnh khu vực Tây Bắc. Đặc biệt, huyện Mộc Châu (tỉnh Sơn La) và Mai Châu (Hòa Bình) là hai địa phương có hoạt động DLCĐ sớm nhất trong vùng Tây Bắc. Quyết định số 128/QĐ-TTg của Thủ tướng Chính phủ ngày 25 tháng 1 năm 2019, đã phê duyệt Quy hoạch chung xây dựng Khu du lịch quốc gia Mộc Châu, tỉnh Sơn La đến năm 2030. Trên cơ sở đó, Mộc Châu được xác định phát triển thành Khu du lịch quốc gia Mộc Châu, làm động lực cho phát triển du lịch vùng Trung du miền núi Bắc Bộ. Quy hoạch phát triển Điểm du lịch quốc gia Mai Châu, tỉnh Hòa Bình đến năm 2030 được Chủ tịch UBND tỉnh Hòa Bình phê duyệt tại Quyết định số 1728/QĐ-UBND trên diện tích 710 ha với 16 dự án kêu gọi đầu tư các khu du lịch, 12 dự án hỗ trợ phát triển du lịch. Cho đến nay, Mộc Châu và Mai Châu có hơn 100 nhà nghỉ homestay cung cấp dịch vụ cho khách du lịch. Cùng với đó là các dịch vụ trải nghiệm nông nghiệp nông thôn, nấu ăn, hướng dẫn viên du lịch cũng xuất hiện. Những hoạt động này đã mang lại thu nhập cho người dân Mộc Châu và Mai Châu.

Bên cạnh những mặt thuận lợi và thành công nhất định trong phát triển DLCĐ, các địa phương vẫn đang gặp một số khó khăn, thách thức như: thiếu vốn đầu tư, các sản phẩm du lịch còn đơn điệu, tính cạnh tranh du lịch giữa các vùng,... Chính vì vậy, nghiên cứu này được thực hiện nhằm tìm hiểu về thực trạng hoạt động DLCĐ tại Mai Châu và Mộc Châu, những vấn đề đang đặt ra trong quá trình triển khai phát triển DLCĐ tại các địa phương. Nghiên cứu sử dụng phương pháp phân tích SWOT¹ kết hợp tổng hợp phân tích các tài liệu sẵn có nhằm tìm ra điểm mạnh, điểm yếu, cơ hội và thách thức trong phát triển DLCĐ ở Mai Châu và Mộc Châu cũng như vùng Tây Bắc nước ta hiện nay.

1. Khái niệm và điều kiện phát triển du lịch cộng đồng

Các nhà nghiên cứu trên thế giới hiện nay đưa ra hai luồng quan điểm về DLCĐ. *Thứ nhất*, DLCĐ là một loại hình du lịch trong đó chủ yếu người dân địa phương đứng ra phát triển và kiểm soát, quản lý hoạt động du lịch, lợi ích từ du lịch được giữ lại cho cộng đồng, đóng góp một phần vào phát triển kinh tế địa phương (Hausle & Strasdas, 2000; WWF International, 2001; Ashley & Garland, 1994). *Thứ hai*, DLCĐ là một công cụ để giúp người

¹ SWOT là chữ viết tắt của 4 chữ: Strengths (điểm mạnh), Weaknesses (điểm yếu), Opportunities (cơ hội) và Threats (nguy cơ). Phương pháp phân tích SWOT (còn gọi là ma trận SWOT) là một công cụ được sử dụng để xác định khả năng và sự thiếu hụt nguồn lực cho một chiến lược phát triển kinh tế (Gurel and Tat, 2017).

dân kiểm thêm thu nhập, bảo tồn tài nguyên du lịch (Goodwin and Santilli, 2009). Theo Kibicho (2008), cộng đồng chính là một trong những nhân tố có quyền quyết định các giải pháp phát triển, là chìa khóa phát triển bền vững. Trong đó, những lĩnh vực mà cộng đồng giữ quyết định then chốt như kinh tế, chính trị thông qua việc lập kế hoạch thực hiện và quản lý hoạt động du lịch. Wheeler (1992) cho rằng DLCĐ sẽ mang lại đồng thời hai lợi ích: bảo tồn tự nhiên và phát triển cộng đồng. Có thể thấy, mặc dù theo quan điểm nào thì cộng đồng địa phương vẫn là chìa khóa quan trọng trong mắt xích của hoạt động DLCĐ.

Ở Việt Nam, DLCĐ được bàn luận đến từ đầu thập niên 90 của thế kỷ 20 nhưng phải đến thế kỷ 21 vấn đề phát triển DLCĐ mới được đưa ra chính thức tại “Hội thảo chia sẻ bài học kinh nghiệm phát triển DLCĐ Việt Nam” (2003). Cho đến nay, DLCĐ đã nhận được nhiều sự quan tâm nghiên cứu của các nhà khoa học trên một số lĩnh vực: địa lý du lịch (Phạm Hoàng Hải và cộng sự, 2013; Võ Quế, 2006; Nguyễn Thị Hải, 2007; Trần Đức Thanh, 2010; Bùi Thị Hải Yến, 2008; Phạm Thị Cẩm Vân, 2017). Các nghiên cứu đã đưa ra những quan điểm về DLCĐ, và đều hướng đến một khái niệm chung về DLCĐ, đó là: *Hoạt động phát triển du lịch có sự tham gia của cộng đồng địa phương, nhấn mạnh vai trò cung cấp các dịch vụ du lịch cũng như việc hưởng lợi từ hoạt động du lịch đó của cộng đồng*. Trong những năm gần đây, hướng nghiên cứu về du lịch dưới góc nhìn của các chủ thể văn hóa cũng đã được một số nhà nghiên cứu quan tâm (Nguyễn Thị Thanh Bình, 2020; Nguyễn Công Thảo, 2020; Phạm Thị Cẩm Vân, 2018). Sự tham gia của người dân địa phương là yếu tố quan trọng quyết định sự thành công của hoạt động DLCĐ (Nguyễn Thị Thanh Bình, Nguyễn Công Thảo, 2019). Các nghiên cứu cũng đã mở rộng đối tượng và địa bàn nghiên cứu ở nhiều địa phương trong cả nước.

Để có thể phát triển DLCĐ, địa phương cần phải hội tụ được các điều kiện về tài nguyên du lịch (điều kiện về tài nguyên tự nhiên); tài nguyên du lịch nhân văn; cơ sở hạ tầng phục vụ du lịch. Đặc biệt, sự tham gia của cộng đồng địa phương là yếu tố không thể thiếu bởi nó quyết định sự thành công hay thất bại của hoạt động du lịch này. Ngoài các yếu tố trên, các điều kiện về chính sách, doanh nghiệp lữ hành và yếu tố thị trường... cũng tác động đến DLCĐ (Goodwin and Santilli, 2009).

2. Các nguồn lực cho phát triển du lịch cộng đồng ở Mai Châu và Mộc Châu

Mai Châu là huyện vùng cao của tỉnh Hòa Bình, cách trung tâm tỉnh 65 km về phía Tây Bắc, cách Hà Nội khoảng 130 km, diện tích tự nhiên là 56.982,81 ha. Mai Châu nằm trên tuyến Quốc lộ 6 - tuyến du lịch quan trọng của vùng trung du miền núi phía Bắc kết nối Hà Nội - Hòa Bình - Mộc Châu - Sơn La - Điện Biên - Lai Châu. Theo Quốc lộ 15 về phía Nam, Quốc lộ 6 và Quốc lộ 12B về phía Đông Nam kết nối các tour du lịch khám phá thiên nhiên như Khu bảo tồn thiên nhiên Pù Luông (tỉnh Thanh Hóa), Vườn quốc gia Cúc Phương (tỉnh Ninh Bình).

Mộc Châu là huyện nằm ở phía Nam của tỉnh Sơn La, là nơi quan trọng kết nối Sơn La với các tỉnh khu vực Tây Bắc và thủ đô Hà Nội, các tỉnh vùng đồng bằng sông Hồng. Mộc

Châu còn có cửa khẩu Quốc gia Lóng Sập thông với tỉnh Hủa Phăn, cố đô Luông Phra Bang (Luang Prabang) của nước Cộng hòa dân chủ Nhân dân Lào. Đây là điều kiện thuận lợi để Mộc Châu có thể đón các đoàn khách quốc tế. Với các vị trí đặc biệt trên quốc lộ 6, cả Mộc Châu và Mai Châu đều có một vị trí quan trọng trong tuyến du lịch Tây Bắc cũng như kết nối Tây Bắc với các tỉnh khu vực đồng bằng sông Hồng. Về tài nguyên tự nhiên, cả Mộc Châu và Mai Châu đều có điều kiện tài nguyên đa dạng và phong phú (xem Bảng 1). Năm 2018, huyện Mai Châu có 117 cơ sở lưu trú (5 khách sạn, 20 nhà nghỉ và 92 nhà cộng đồng), với tổng số 272 buồng lưu trú. Các điểm DLCĐ nổi bật ở Mai Châu là bản Lác (Xã Chiềng Châu), bản Vắn, bản Pom Coọng (Thị trấn Mai Châu), bản Bưóc (Xã Xăm Khòe), xóm Hịch (Xã Mai Hịch), xóm Xăm Pà (Xã Nà Mèo). Còn Mộc Châu có 125 cơ sở lưu trú, trong đó có 2 khách sạn 3 sao, 2 khách sạn 2 sao và nhiều nhà khách với tổng số 889 buồng, 1.775 giường. Bên cạnh đó, tại một số xã trong huyện, nhiều hộ dân cũng đăng ký cung cấp cơ sở lưu trú cho khách du lịch: xã Đông Sang (45 hộ), Tân Lập (04 hộ), Hua Păng (01 hộ), Tân Hợp (01 hộ), Mường Sang (04 hộ). Ngoài ra, Mộc Châu hiện có 135 nhà hàng, 02 trung tâm mua sắm, 7 cụm mua sắm với 18 cửa hàng bán các loại đặc sản Mộc Châu như chè, sữa, đào, mận,...

Cả Mộc Châu và Mai Châu đều nổi tiếng với văn hóa đặc sắc của cộng đồng người Thái với các nghệ thuật múa: múa mún, múa lông, múa xòe; các lễ hội thường niên như: Xên Bần, Xên Mường, Cầu Mưa, Chá chiêng, Lễ hội cầu mưa, Lễ hội Hết Chá. Ngoài ra, Mộc Châu còn có một số lễ hội đặc biệt: Lễ Hội Hoa Ban, Ngày hội văn hóa các dân tộc ở Mộc Châu, Lễ hội trà Mộc Châu, Ngày hội hái quả. Cộng đồng người Thái ở các địa phương này còn được biết đến qua các sản phẩm dệt thổ cẩm, những món ăn đặc biệt của người Thái như: cơm lam, canh măng chua, xôi ngũ sắc, gà đồi nướng giấy bạc, cá nướng, thịt trâu bò nướng, thịt băm gói nướng, thịt hun khói, thịt treo gác bếp, cơm lam, xôi màu tím, bánh dày, các món nộm,... Từ năm 2016 - 2018, bản Lác thuộc xã Chiềng Châu được UBND tỉnh Hòa Bình công nhận là điểm du lịch đạt tiêu chuẩn của ASIAN, nơi đây cũng được bình chọn là “một trong 10 điểm du lịch thú vị nhất thế giới”.

Bảng 1: Tài nguyên du lịch của Mai Châu và Mộc Châu

	Huyện Mai Châu	Huyện Mộc Châu
Danh lam thắng cảnh	Hang Nước (xã Chiềng Châu); Thác Púng (xã Bao La - Piềng Vê); Thác Gò Lào (xóm Gò Lào, xã Phúc Sạn); Hang Nộng (xóm Hịch 2, xã Mai Hịch); Hang Khoài (Xã Xăm Khòe), Hang Chiều (thị trấn Mai Châu); Hang Nhật, Hang Láng, Hang Mỏ Luông (xã Chiềng Châu).	Hang Dơi (Tây Thiên Đệ Nhất Động) (thị trấn Mộc Châu), Ngủ Động (bản Ôn - thị trấn Nông trường Mộc Châu), thác Dải Yếm (xã Mường Sang), núi Pha Luông (xã Lóng Sập), rừng thông (bản Áng, xã Đông Sang).

Cảnh quan mặt nước	Hồ Sam Tạng (xã Noong Luông), Hồ Tòng Đậu (xã Tòng Đậu), Hồ Hòa Bình (xã Tân Mai, xã Phúc Sơn và xã Tân Dân), Hồ Khả (xã Mai Hạ), Hồ Cha Lang (xóm Cha Lang, xã Mai Hịch).	Hồ bản Áng, Hồ thủy điện Sơn La.
Các điểm tài nguyên khác	Đèo Thung Khe có cảnh quan đẹp, khí hậu mát mẻ; xã Tân Sơn khí hậu mát mẻ, có nguồn nước dồi dào, liên kết thuận lợi với huyện Vân Hồ (tỉnh Sơn La); Khu đất trồng rau (thuộc xóm Hải Sơn, xã Mai Hịch).	Đồi chè trái tim (thị trấn nông trường Mộc Châu), điểm nuôi cá hồi bản Chiềng Đi, xã Phiêng Luông, Vườn hoa nhiệt đới (xã Mường Sang, Đông Sang), thung lũng mận Nà Ka (thị trấn Nông trường Mộc Châu, Vườn dâu tây bản Áng (xã Đông Sang).
Di tích	Hang Kháu Phục, khu mộ cổ Thái II (xã Chiềng Châu); Cây thị, mái đá đàn đưa (xóm Mỏ, xã Chiềng Châu); Khu mộ cổ thái I (thị trấn Mai Châu); Hang Khoài (Di tích cấp quốc gia) (xóm Sun, xã Xăm Khòe); Hang Mỏ Luông; Hang Chiều (Di tích cấp quốc gia) (thị trấn Mai Châu); Hang Láng, Hang Piềng Kẽm (Di tích cấp quốc gia) (xã Chiềng Châu); Đền Lang Bôn dân tộc Thái (xã Chiềng Châu).	Đồn Mộc Ly; di tích lịch sử đoàn 52 Tây Tiến; di tích lịch sử Bia cấm thù khu 6; di tích nơi Bác Hồ đến nói chuyện với cán bộ, chiến sĩ, công nhân Nông Trường Mộc Châu (tiểu khu 77, thị trấn Nông Trường Mộc Châu),...

3. Sự tham gia của cộng đồng vào hoạt động du lịch

Hiện tại, cả Mai Châu và Mộc Châu đều phát triển hoạt động của 2 loại hình DLCĐ: du lịch homestay và trải nghiệm không gian văn hóa bản làng; du lịch trải nghiệm nông nghiệp nông thôn. Tuy nhiên, mức độ tham gia của cộng đồng ở hai địa phương này không hoàn toàn giống nhau.

3.1. Du lịch homestay và trải nghiệm không gian văn hóa bản làng

Tại Mộc Châu và Mai Châu, du lịch homestay và trải nghiệm không gian văn hóa bản làng thực hiện dưới hình thức người dân đầu tư các nhà nghỉ cộng đồng, đón khách đến nghỉ và cung cấp dịch vụ ăn uống, nghỉ ngơi, hướng dẫn tham quan làng bản. Ở Mộc Châu, dịch vụ này phát triển mạnh nhất ở bản Áng (xã Đông Sang), tiếp đó là bản Vặt (xã Mường Sang) và bản Dọi (xã Tân Lập). Trong khi đó, ở huyện Mai Châu có chủ yếu ở bản Lác 1, bản Lác 2 (xã Chiềng Châu), bản Văn, bản Pom Coọng (thị trấn Mai Châu).

Bảng 2: Số lượng nhà nghỉ cộng đồng tại một vài điểm nghiên cứu

Địa điểm	Mộc Châu			Mai Châu			
	Bản Áng	Bản Dọi	Bản Vật	Bản Lác 1	Bản Lác 2	Bản Pom Coong	Bản Văn
Số lượng nhà nghỉ cộng đồng	45	4	4	70	15	4	05
Lượng khách trung bình năm 2017	13.500	800	800	19.762	2.500	5.846	994

Nguồn: UBND huyện Mộc Châu, 2018; UBND huyện Mai Châu, 2018

- *Biểu diễn văn nghệ truyền thống*: Tại các bản DLCĐ ở Mộc Châu, đội văn nghệ của các bản do chi hội phụ nữ bản thành lập. Trung bình mỗi đội văn nghệ có 6 - 8 thành viên. Trong khi đó, ở Mai Châu, thành viên của các đội văn nghệ có cả nam, nữ và có mối quan hệ họ hàng, số người tham gia đội văn nghệ thường đông hơn (thường là 10-14 người/đội). Mỗi buổi biểu diễn kéo dài từ 1h - 1,5h và được khách trả thù lao 800.000 - 1000.000 đồng/lần biểu diễn cho cả đội (Phạm Thị Cẩm Vân, 2018). Dịch vụ này không những đem lại việc làm và thu nhập thêm cho người dân, đặc biệt là phụ nữ, mà còn gìn giữ được những nét văn hóa truyền thống của địa phương. Chính việc phát triển du lịch đã thúc đẩy người dân bảo tồn và khôi phục lại những lời ca, điệu múa của dân tộc mình.

- *Hướng dẫn du khách trải nghiệm đời sống địa phương*: Ở cả hai địa bàn nghiên cứu, hướng dẫn thăm quan bản làng phần lớn là người dân trong các bản DLCĐ. Huyện Mộc Châu và Mai Châu đã có một số dự án mở lớp đào tạo cho các hướng dẫn viên tại địa phương. Đối tượng tham gia là những hộ kinh doanh du lịch trên địa bàn huyện và cán bộ văn hóa xã. Tuy nhiên, theo đánh giá chung, đội ngũ hướng dẫn tại các bản DLCĐ vẫn chưa đáp ứng được đầy đủ các yêu cầu. Các hướng dẫn viên không chuyên thường dẫn khách đi tham quan theo ý thích chủ quan của mình và còn gặp khó khăn khi giao tiếp với người nước ngoài mặc dù đã được đi bồi dưỡng tập huấn.

- *Cho thuê phòng nghỉ tại thôn bản*: Năm 2018, bản Dọi (xã Tân Lập, Mộc Châu) có 04 hộ tham gia mở dịch vụ homestay và trải nghiệm không gian văn hóa bản làng. Từ năm 2011, trung bình mỗi năm ở đây đón 200 - 300 khách, trong đó có khoảng 100 khách là người nước ngoài. Cơ cấu thu nhập của một gia đình tại bản tham gia cung cấp dịch vụ du lịch homestay từ năm 2014 cho thấy, so với làm nông nghiệp thuần túy, thu nhập của gia đình đã tăng lên. Hộ gia đình ông Lương.V.Q với 5 nhân khẩu là người dân tộc Thái, trước đây gia đình làm nông nghiệp thuần túy, với tổng diện tích canh tác 1 ha chè, 3 ha ngô, và 0,5 ha lúa, trung

bình thu nhập trên dưới 100 triệu đồng/năm (phụ thuộc vào giá chè). Tuy nhiên, từ khi tham gia cung cấp dịch vụ homestay, với một số hoạt động cho thuê nghỉ trọ, phục vụ nấu ăn, dẫn khách đi tham quan làng bản, hướng dẫn khách tham gia các hoạt động tại địa phương, năm đầu tiên (2014) đã cho thu nhập trên 5 triệu đồng/1 tháng từ hoạt động du lịch. Năm 2021, bản Áng có 50 hộ tham gia cung cấp dịch vụ nhà nghỉ cộng đồng, chi phí nghỉ qua đêm du khách phải trả là 60.000 đồng/người/đêm, chưa tính tiền ăn. Trung bình mỗi nhà sàn có thể cung cấp chỗ nghỉ cho 15 - 20 người/đêm. Một gia đình kinh doanh dịch vụ nhà nghỉ cộng đồng ở bản Áng (xã Đông Sang, huyện Mộc Châu) cho biết: *“Từ năm 2012, mỗi năm, gia đình đón khoảng 800 khách, bình quân mỗi khách trả 360.000 đồng cho hai bữa ăn chính và nghỉ lại một đêm. Như thế bình quân mỗi năm gia đình có thu nhập gần 300 triệu đồng/năm”*. Đa số các hộ dân cung cấp dịch vụ ăn, nghỉ cho khách ở bản Áng cho biết: *“Nói chung, tham gia làm du lịch thì đỡ vất vả hơn nhiều mà lại cho thu nhập khá hơn so với làm nông nghiệp. Tuy nhiên, điều này lại phụ thuộc nhiều vào lượng khách đến hàng năm”*.

Bản Lác (Mai Châu) từ cuối những năm 1970 - 1980 đã bắt đầu trở thành điểm thăm quan cuối tuần cho các chuyên gia Liên Xô cũ tham gia giúp đỡ Việt Nam xây dựng nhà máy thủy điện Hòa Bình. Đây là nền tảng quan trọng để Bản Lác từng bước phát triển hoạt động du lịch. Cho đến nay, sau hơn 20 năm, DLCĐ ở bản Lác đã phát triển nhiều. Từ việc cung cấp chỗ nghỉ cộng đồng, người dân đã phát triển các dịch vụ bán hàng ăn, bán các sản phẩm dệt của người Thái. Nhờ danh tiếng và là điểm du lịch từ lâu nên vào những dịp nghỉ lễ, lượng khách đến bản Lác rất đông. Năm 2019, mức dịch vụ nghỉ qua đêm cho khách du lịch tại bản Lác được quy định: với khách quốc tế là 70.000 đồng/người/đêm khi ở nhà sàn, 250.000 đến 400.000 đồng/phòng/đêm với nhà xây (tùy vào diện tích và trang thiết bị, số người ở 1 phòng). Với khách Việt Nam, mức thu là 20.000 đồng/người/đêm khi ở nhà sàn. Đây là mức thu theo quy định của huyện Mai Châu đối với các bản DLCĐ. Thống kê năm 2017, riêng bản Lác đón trên 500 đoàn khách du lịch (bao gồm cả khách trong nước và ngoài nước). Qua thống kê của Phòng Văn hóa huyện Mai Châu, mức chi tiêu bình quân của khách quốc tế đến huyện khoảng 420.000 đồng/ngày/người (tương đương khoảng 20 USD/ngày) đối với khách quốc tế có lưu trú và khoảng 8 USD/ngày đối với khách quốc tế không lưu trú. Mức chi tiêu bình quân của khách nội địa thấp hơn so với khách quốc tế, bình quân khoảng 320.000 đồng/ngày/người (tương đương khoảng 15 USD/ngày) đối với khách nội địa có lưu trú và khoảng 4 USD/ngày đối với khách nội địa không lưu trú. Với mức chi tiêu này, thu nhập hàng năm của các hộ gia đình đón khách lưu trú là khá cao.

Cho đến nay, mặc dù Mộc Châu được quy hoạch là Khu du lịch quốc gia, Mai Châu được quy hoạch là Điểm du lịch quốc gia, nhưng đa phần hoạt động du lịch homestay ở đây còn mang tính tự phát và phục vụ cho khách du lịch có quen biết với gia đình hoặc do công ty du lịch dẫn đến. Ngoài ra, hoạt động kinh doanh lưu trú nơi đây chỉ tập trung vào những gia đình khá, có điều kiện xây dựng nhà nghỉ để phục vụ khách, nâng cao thu nhập cho gia đình. Trong khi đó, những người dân khác mặc dù rất muốn tham gia cung cấp dịch vụ du lịch

nhưng không có điều kiện kinh tế để xây dựng nhà sàn nên lợi ích từ du lịch còn hạn chế. Những người dân này phần lớn chưa được đào tạo, hướng dẫn cũng như có chính sách để hỗ trợ phục vụ khách trong gia đình. Chính vì thế, chính quyền các địa phương cần có các chính sách và kế hoạch hướng đến những hộ gia đình nghèo hoặc cận nghèo để họ được tham gia vào du lịch và được hưởng lợi từ hoạt động này.

- *Nấu ăn thuê/bán hàng ăn*: Dịch vụ nấu ăn thuê quy mô hộ gia đình thường phát triển nhiều ở Mộc Châu trong khi đó mở cửa hàng ăn và thuê người làm tại cửa hàng lại phát triển ở Mai Châu. Vào những ngày lễ, lượng khách đổ về các điểm du lịch là rất đông, nhu cầu ăn uống tăng cao. Tại bản Áng và bản Dọi ở Mộc Châu, việc nấu ăn cho khách do chủ các hộ cho thuê nhà nghỉ cộng đồng đảm nhiệm. Vào những dịp đông khách, họ thường nhờ người thân đến giúp. Trong khi đó, ở bản Lác 1 lại phát triển các cửa hàng ăn nhỏ dưới chân các nhà sàn. Việc thuê nấu ăn và rửa bát đều phổ biến ở cả Mộc Châu và Mai Châu. Đối với những người có kinh nghiệm, trung bình phụ giúp nấu ăn được trả 300.000 đồng/ngày, rửa dọn bát đĩa là 200.000 đồng/ngày.

3.2. Du lịch trải nghiệm nông nghiệp, nông thôn

Tại Mộc Châu, du lịch trải nghiệm nông nghiệp nông thôn phát triển dưới hình thức đưa khách du lịch thăm vườn thu hoạch rau, hái quả, chụp ảnh và bán các sản phẩm nông nghiệp. Hiện tại, ở bản Áng (xã Đông Sang, huyện Mộc Châu) có 9 hộ mở loại hình kinh doanh du lịch này. Khu du lịch sinh thái Hồng Công với tổng diện tích 15 ha, được xây dựng từ năm 2003, đến năm 2013 bắt đầu đi vào hoạt động. Mô hình chính là trồng trọt, chăn nuôi, phục vụ khách tham quan nghỉ dưỡng, tự vào vườn hái quả, câu cá và nấu ăn. Vào thời điểm từ tháng 4 đến tháng 10, mỗi ngày đều có hàng trăm khách ghé thăm, mỗi lượt khách vào đây phải trả phí 20.000 đồng/người. Hiện nay, khu sinh thái này có 5 nhân công làm việc thường xuyên và được trả 5 triệu đồng - 6 triệu đồng/người/tháng. Đây là khoản thu nhập đáng kể so với công việc làm nông nghiệp trước đây của người dân.

Vườn hoa nhiệt đới Mộc Châu hoạt động từ năm 2013, rộng 7ha chuyên trồng các loại hoa để cung cấp cho thị trường. Trong những năm gần đây, có nhiều du khách tới bản Áng muốn ghé thăm để chụp ảnh lưu niệm, tìm hiểu về các loài hoa nên chủ doanh nghiệp đã mở thêm dịch vụ du lịch nông nghiệp. Vé vào vườn tìm hiểu cách trồng, chăm sóc hoa và chụp ảnh là 10.000 đồng/khách. Không chỉ có thu nhập từ việc khách ghé thăm, cơ sở còn bán cả các giống cây hoa, thu nhập của cơ sở tăng đều theo các năm. Tại Mai Châu, du lịch trải nghiệm nông nghiệp chưa thực sự phát triển so với Mộc Châu, mới chỉ bắt đầu hình thành từ năm 2018 với việc có một số nhóm học sinh lên tham gia trải nghiệm. Các hoạt động trải nghiệm thường là vào thăm xưởng dệt và làm thử một số sản phẩm thủ công đơn giản. Tại bản Lác có một xưởng dệt dựng lên từ năm 2006 với mục đích dành cho những người có hoàn cảnh khó khăn. Các sản phẩm của xưởng là túi, ba lô, khăn, vỏ chăn, gối,... Từ năm 2018, nhận thấy tiềm năng của việc đưa khách vào tham quan và trải nghiệm nghề dệt, chị Lương

Thị Th. - chủ xưởng đã đầu tư mở rộng xưởng để đón khách tới trải nghiệm hoạt động dệt của xưởng. Năm 2018, xưởng đã đón được 3 đoàn khách tới trải nghiệm. Đối tượng là học sinh các trường trung học trên địa bàn và khách nước ngoài. Mặc dù thu nhập từ dịch vụ này chưa cao nhưng chủ xưởng hy vọng đây vừa là nơi tạo việc làm cho những hoàn cảnh khó khăn vừa có thể duy trì và bảo tồn và giới thiệu nghề dệt truyền thống của người Thái Mai Châu. Tại Mộc Châu và Mai Châu, du lịch trải nghiệm nông nghiệp nông thôn mặc dù có cơ hội phát triển nhưng các dịch vụ được người dân cung cấp còn mang tính thụ động, chưa được tập huấn ở bất kỳ khóa đào tạo nào. Các chủ nhà vườn ở Mộc Châu cho rằng họ rất cần được trang bị kiến thức cơ bản để có thể nâng cao trình độ nhằm phát triển loại hình du lịch này một cách tốt nhất. Đặc thù của loại hình du lịch trải nghiệm nông nghiệp nông thôn là bên cạnh việc du khách có thể tìm hiểu phương thức canh tác, trồng trọt trong nông nghiệp thì người dân cũng có thể bán các sản phẩm nông nghiệp mà họ làm ra. Chính vì vậy, nhiều hợp tác xã nông nghiệp đăng ký tiêu chuẩn Việt Gap ngoài việc sản xuất rau an toàn cũng mở thêm dịch vụ đón khách, cho khách vào thăm tìm hiểu quy trình trồng rau sạch và bán các sản phẩm nông nghiệp sạch nếu khách có nhu cầu.

3.3. Du lịch khám phá mạo hiểm

Ở Mộc Châu, khu vực Ngũ Động² ở bản Ôn, thị trấn Nông trường Mộc Châu, người dân cung cấp các dịch vụ như bán/cho thuê đèn pin, giày dép, dẫn đường vào Ngũ Động,... Khi tham gia trải nghiệm Ngũ Động, du khách sẽ trả 20.000 đồng/người/lần dẫn đường. Ở Bản Ôn có 7 hộ gia đình cung cấp dịch vụ này. Từ năm 2016, số lượng khách đến khám phá Ngũ Động có xu hướng tăng lên. Mỗi hộ dẫn được trung bình 700 khách/năm. Thu nhập bình quân từ dịch vụ này là khoảng 14 triệu đồng/hộ/năm. Theo người dân ở đây, mặc dù giá dẫn khách như vậy là không cao nhưng cũng là khoản thu nhập bổ sung cho gia đình vào những dịp nông nhàn.

Bên cạnh tham quan hang động, khách ưa mạo hiểm còn có thể tham gia chuyến đi leo núi Pha Luông. Để có thể hoàn thành được hành trình khám phá ngọn núi, khách du lịch cần tới sự giúp đỡ của thanh niên người Hmông ở khu vực bản Pha Luông với mức thù lao từ 300.000 - 350.000 đồng/người/chuyến. Tuy nhiên, dịch vụ này chưa thực sự phổ biến tại khu vực Pha Luông. Tại Mai Châu, mặc dù trong tour du lịch mà du khách được dẫn đi có đến thăm các hang động nhưng chỉ là ghé qua và nghe kể về truyền thuyết về hang động mà chưa có nhiều đoàn khách vào khám phá hang động. Các dịch vụ về dẫn khách vào tham và khám phá hang động chưa phát triển ở địa phương này.

² Ngũ Động là hệ thống gồm 5 hang động nằm sâu dưới dãy núi phía tây của bản Ôn, thị trấn Nông Trường Mộc Châu. Từ trung tâm thị trấn Mộc Châu du khách mất khoảng 1h đi ô tô để tới được khu vực bản Ôn, sau đó đi bộ thêm 2 km dưới tán rừng nguyên sinh hàng trăm năm tuổi sẽ tới được khu vực Ngũ Động. Ngũ Động bao gồm hệ thống 5 hang động gắn liền với thuyết ngũ hành: Kim, Mộc, Thủy, Hỏa, Thổ. Để khám phá hết 5 hang động, du khách mất khoảng 1 ngày. Hiện nay, du khách đến Ngũ Động chủ yếu được dẫn đi khám phá hang thứ 3 vì đây là hang rộng và đẹp nhất trong hệ thống ngũ động.

4. Phân tích SWOT phát triển du lịch cộng đồng ở Mai Châu và Mộc Châu

- Điểm mạnh

+ Mai Châu là điểm DLCĐ phát triển từ cách đây hơn 20 năm, có tính hấp dẫn đối với khách quốc tế. Hàng năm bên cạnh khách trong nước, Mai Châu đón hàng trăm đoàn khách quốc tế. Thương hiệu du lịch “Mai Châu”, “Bản Lác” nổi tiếng và quen thuộc với khách du lịch quốc tế. Mộc Châu lại biết đến với cái tên “Đà Lạt của miền Bắc”.

+ Cả Mộc Châu và Mai Châu nằm trên tuyến du lịch quốc gia (quốc lộ 6 - là con đường nối Thủ đô Hà Nội với các tỉnh vùng Tây Bắc của Việt Nam). Đồng thời, có tuyến du lịch liên tỉnh kết nối với vùng duyên hải Bắc Bộ. Điều này tạo khả năng kết nối thuận lợi hai điểm du lịch Mai Châu - Mộc Châu và kết nối với các điểm du lịch khác của tỉnh Sơn La qua tuyến quốc lộ 6, tỉnh Thanh Hóa qua tuyến quốc lộ 15 và kết nối với các địa phương lân cận bằng đường thủy theo sông Đà. Cả hai địa phương này đều không cách quá xa Hà Nội, tạo cơ hội thu hút đầu tư và khách du lịch.

- Cơ hội

+ Các địa phương quan tâm và đưa ra các chính sách định hướng phát triển DLCĐ: Quy hoạch tổng thể phát triển Khu du lịch quốc gia Hồ Hòa Bình, tỉnh Hòa Bình đến năm 2030 đã được Thủ tướng Chính phủ phê duyệt, Điều chỉnh Quy hoạch chung xây dựng tỷ lệ 1/5.000 thị trấn Mai Châu, huyện Mai Châu đến năm 2025, tầm nhìn đến năm 2035; Quy hoạch phát triển Điểm du lịch quốc gia Mai Châu, tỉnh Hòa Bình đến năm 2030 đã được UBND tỉnh Hòa Bình phê duyệt làm cơ sở để định hướng phát triển du lịch huyện Mai Châu.

+ Quy hoạch Khu trung tâm du lịch sinh thái Mộc Châu được lập từ năm 1995 với tên gọi Quy hoạch Khu trung tâm du lịch sinh thái Mộc Châu. Đến năm 2002 tiến hành lập Quy hoạch chi tiết Khu trung tâm du lịch huyện Mộc Châu tỉnh Sơn La (được phê duyệt tại Quyết định số 3532/QĐ-UBND ngày 13/10/2003 của UBND tỉnh Sơn La) và đến năm 2008 Quy hoạch chi tiết Khu trung tâm du lịch huyện Mộc Châu tỉnh Sơn La được điều chỉnh lại (đã được phê duyệt tại Quyết định số 2716/QĐ-UB ngày 8/10/2009). Khu Trung tâm du lịch sinh thái Mộc Châu đổi tên thành Khu trung tâm du lịch Mộc Châu tại Quyết định số 2373/QĐ-UBND ngày 17/10/2011 của UBND tỉnh Sơn La. Đề án đầu tư phát triển khu du lịch Mộc Châu tỉnh Sơn La thành Khu du lịch Quốc gia được phê duyệt tại Quyết định số 226/QĐ-UBND ngày 28/01/2008 của UBND tỉnh Sơn La.

+ Xây dựng cao tốc Hòa Bình - Mộc Châu tạo điều kiện thuận lợi cho kết nối phát triển du lịch Mai Châu và Mộc Châu.

+ Nhu cầu khám phá các chuyến du lịch làng bản và tìm hiểu đặc trưng văn hóa của cộng đồng địa phương phù hợp với tiềm năng du lịch của Mai Châu và Mộc Châu.

+ Mộc Châu nằm trong danh mục 47 Khu du lịch quốc gia, tạo động lực phát triển du lịch cho Mộc Châu nói riêng và toàn vùng Tây Bắc nói chung.

- Điểm yếu

+ Mộc Châu và Mai Châu đều là các huyện miền núi, giao thông đi lại còn khó khăn, dễ xảy ra lũ quét, sạt lở đất. Đồng thời, các địa phương này cũng chịu tác động của biến đổi khí hậu. Trong khoảng thời gian 10 năm trở lại đây, nhiệt độ Mộc Châu nói riêng và khu vực Tây Bắc nói chung có xu hướng tăng lên, mưa đá và lũ lụt xảy ra không theo quy luật. Năm 2018, mưa đá xuất hiện sớm đã phá hỏng hàng nghìn ha mận non của Mộc Châu, khiến ngày hội hái quả tổ chức tháng 5 hàng năm không thể diễn ra. Điều này tác động đến các hoạt động du lịch của Mộc Châu.

+ Các sản phẩm du lịch Mai Châu và Mộc Châu còn đơn điệu, chưa khai thác hết tiềm năng của địa phương. Dịch vụ du lịch mạnh nhất ở đây là homestay và trải nghiệm không gian văn hóa bản làng. Mộc Châu có phát triển du lịch nông nghiệp nhưng nhỏ lẻ. Trong khi đó, Mai Châu lại hầu như chưa thực sự phát triển loại hình này.

+ Vốn đầu tư cho du lịch: Tại cả hai điểm nghiên cứu, hầu hết hoạt động du lịch của người dân là tự phát, tự tìm hiểu trong cộng đồng và làm theo.

+ Xu hướng đi làm ăn xa của một bộ phận thanh niên ở Mai Châu khiến cho lao động trong ngành du lịch của huyện có xu hướng giảm (Nguyễn Công Thảo, 2020). Nguồn cung giảm cùng với trình độ trong cung cấp dịch vụ du lịch chưa cao là rào cản trong phát triển du lịch của địa phương trong tương lai.

+ Mộc Châu và Mai Châu mặc dù là hai địa phương có sự tập trung sinh sống của nhiều cộng đồng dân tộc khác nhau, tuy nhiên hoạt động DLCĐ mới chỉ thấy phát triển ở người Thái. Để DLCĐ mang đúng mục đích là giảm nghèo, cần có sự tham gia một cách đa dạng của các chủ thể khác.

- Thách thức

+ Biến đổi cảnh quan làng bản: Thách thức này thực sự đáng lo ngại đối với bản Lác (Mai Châu). So với 20 năm trước, bản Lác xuất hiện nhiều ngôi nhà sàn xây bằng cột bê tông nằm sát nhau, những chiếc xe ô tô nối đuôi nhau chờ khách - không phù hợp với khung cảnh của bản làng yên bình. Cùng với đó là sự phai nhạt bản sắc văn hóa của cộng đồng - một yếu tố cơ sở để phát triển du lịch văn hóa truyền thống cộng đồng. Không chỉ có vậy, việc xây dựng, phát triển cơ sở hạ tầng của Mai Châu đã và đang làm ảnh hưởng đến môi trường du lịch. Các phong cảnh ở Mai Châu, thung lũng cánh đồng hầu như đang bị mất dần, cảnh quan đang bị phá vỡ do việc xây dựng, di chuyển các đơn vị hành chính của huyện.

+ Cạnh tranh sản phẩm du lịch với các địa phương lân cận: Trong bối cảnh cả nước phát triển DLCĐ, thống kê sơ bộ năm 2019 cho thấy cả khu vực Tây Bắc có hàng trăm nhà nghỉ xây dựng theo mô hình homestay. Không chỉ có vậy, sự phát triển nhanh và mạnh của khu du lịch Sa Pa cùng với thị trường khách du lịch ngày càng khó tính, buộc các địa phương như Mộc Châu và Mai Châu phải có những bản sắc du lịch riêng để thu hút khách.

+ Đại dịch COVID-19 khiến hoạt động du lịch ở các địa phương này đều bị ảnh hưởng. Năm 2020, điểm DLCĐ ở bản Áng chỉ đón gần 3.500 lượt khách, giảm 70% so với năm 2019. Năm 2021, các hoạt động văn hóa, lễ hội, du lịch dừng hoạt động nhiều đợt, trong thời gian dài, lượng khách chỉ còn khoảng 500 lượt người (UBND huyện Mộc Châu, 2021). Cũng tương tự, tại bản Lác, lượng khách đã giảm 80% so với cùng thời điểm năm 2018. Việc giảm lượng khách du lịch đồng nghĩa với thu nhập của người dân bị giảm theo. Các hoạt động nhằm duy trì để đón khách khi dịch bệnh ổn định sẽ gặp cản trở khi người dân gặp khó khăn về mặt kinh tế.

Bảng 3: Bảng kết hợp các yếu tố trong phân tích SWOT

<i>Điểm mạnh - Cơ hội</i>	<i>Điểm mạnh - thách thức</i>
Ưu tiên lựa chọn bản làng phù hợp ở Mộc Châu và Mai Châu cho phát triển du lịch homestay và trải nghiệm không gian văn hóa bản làng; đẩy mạnh các tuyến du lịch liên kết Mai Châu - Mộc Châu - các điểm du lịch khu vực Tây Bắc; chính sách ưu đãi của chính phủ nhằm đầu tư nâng cao cơ sở hạ tầng và chất lượng du lịch.	Phát triển du lịch kết hợp bảo tồn nguyên tài nguyên cũng như cảnh quan làng bản; đẩy mạnh quảng bá thương hiệu du lịch Mộc Châu và Mai Châu, nâng cao chất lượng du lịch nhằm cạnh tranh với các địa phương khác.
<i>Điểm yếu - Cơ hội</i>	<i>Điểm yếu - thách thức</i>
Đào tạo nguồn nhân lực cho phát triển du lịch; đa dạng hóa các sản phẩm du lịch, liên kết các điểm, tuyến du lịch tại Mộc Châu, Mai Châu và các địa phương lân cận.	Tuyên truyền cộng đồng và du khách bảo vệ tài nguyên, môi trường tự nhiên; xây dựng các sản phẩm du lịch theo đặc trưng của từng vùng; có phương án hỗ trợ hoạt động du lịch trong bối cảnh dịch bệnh; hoạt động du lịch lưu ý đảm bảo trật tự an toàn xã hội trong bối cảnh dịch bệnh.

Kết luận

DLCĐ được xem là một loại hình du lịch bền vững, dựa trên các nguồn lực tự nhiên và văn hóa của mỗi cộng đồng. Điểm nổi bật của nó là sự tham gia chủ động của người dân địa phương trong việc cung cấp, vận hành các sản phẩm du lịch. Tìm hiểu về DLCĐ ở Mộc Châu, Mai Châu - hai địa phương phát triển DLCĐ sớm nhất ở Tây Bắc cho thấy, với nguồn lực về tự nhiên, văn hóa đa dạng hai địa phương đã phát triển DLCĐ ở các mức độ khác nhau. Người dân ở Mộc Châu và Mai Châu chủ yếu phát triển DLCĐ với mô hình homestay và trải nghiệm không gian văn hóa bản làng và nhận được thu nhập từ các dịch vụ hỗ trợ (cho thuê trọ, nấu ăn thuê, hướng dẫn du lịch, biểu diễn văn nghệ, dệt...). Du lịch trải nghiệm nông nghiệp nông thôn và du lịch mạo hiểm đã bắt đầu hình thành và phát triển ở Mộc Châu nhưng chưa phát triển ở

Mai Châu. Mộc Châu và Mai Châu đều có những điểm mạnh, cơ hội để phát triển du lịch: có vị trí kết nối du lịch thuận lợi giữa Tây Bắc với Sơn La, Hòa Bình và Hà Nội, được nằm trong quy hoạch phát triển du lịch của địa phương và của vùng. Thương hiệu du lịch Mai Châu, Mộc Châu đều đã được nhiều người biết đến, nhu cầu tham gia DLCĐ của du khách ngày càng tăng. Bên cạnh đó, DLCĐ của Mai Châu và Mộc Châu cũng còn nhiều thách thức: Sản phẩm du lịch còn chưa đa dạng, mới chỉ tập trung vào du lịch homestay; cảnh quan làng bản bị biến đổi, bản sắc văn hóa bị phai nhạt; thiếu vốn đầu tư, thiếu nguồn nhân lực (Mai Châu); tính cạnh tranh sản phẩm du lịch với các địa phương lân cận cao; thiếu vốn dành cho du lịch; biến đổi khí hậu ảnh hưởng đến hoạt động du lịch (Mộc Châu).

Giải pháp trước mắt đặt ra cho cả hai địa phương nói riêng và Tây Bắc nói chung là: đầu tư vốn cho người tham gia cung cấp dịch vụ du lịch, tiếp tục phát triển du lịch homestay với dịch vụ du lịch đặc trưng riêng của Mai Châu, Mộc Châu nhằm cạnh tranh với các địa phương khác; nghiên cứu mở rộng phát triển du lịch trải nghiệm nông nghiệp nông thôn ở Mộc Châu, bên cạnh đó lựa chọn sản phẩm trải nghiệm ở Mai Châu sao cho phù hợp với đặc thù của địa phương, kết nối du lịch Mai Châu - Mộc Châu với các điểm du lịch khác hình thành tuyến du lịch hoàn chỉnh dọc quốc lộ 6; đào tạo và thu hút nguồn nhân lực tại chỗ, phát triển xã hội, cơ sở hạ tầng của địa phương cần lưu ý đến bảo vệ cảnh quan sinh thái cho hoạt động du lịch, an toàn trong bối cảnh dịch bệnh.

Tài liệu tham khảo

1. Ashley, C. and Garland, E. (1994), *Promoting Community - Based Development: Why, What and How?*, Research Discussion Paper, No. 4, Ministry of Environment and Tourism, Namibia.
2. Nguyễn Thị Thanh Bình (2020), “Nhân học Du lịch”, trong Nguyễn Văn Sửu chủ biên: *Nhân học ngành khoa học về con người*, Nxb. Đại học quốc gia, Hà Nội.
3. Goodwin, H and Santilli, R. (2009), “Community based tourism: a success?” *IRCT occasional paper 11*, Vol.37, No.1, pp. 1-37.
4. Gurel, E. and Tat. M. (2017), *SWOT analysis: A theoretical review*, trên trang <http://www.sosyalarastirmalar.com> (Truy cập ngày 11/8/2021).
5. Nguyễn Thị Hải (2007), *Cơ sở khoa học và thực tiễn cho việc phát triển du lịch sinh thái dựa vào cộng đồng ở Vườn Quốc gia Hoàng Liên, tỉnh Lào Cai*, Đề tài cấp Đại học Quốc gia mã số QG. 06 17.
6. Phạm Hoàng Hải, Lê Thu Hương, Lê Minh Hải (2013), *Du lịch sinh thái dựa vào cộng đồng - kế sinh nhai cho người dân địa phương cải thiện đời sống thoát nghèo công bằng và bền vững*, Kỷ yếu Hội nghị Địa lý toàn quốc lần thứ VII, Thái Nguyên.
7. Hausler, N. and Strasdas, W. (2000), *Community Based Sustainable Tourism A Reader*, Washington DC, WWF, USA, Vol 1.

8. Kibicho, W. (2008), “Community-based tourism: A factor-cluster segmentation approach”, *Journal of Sustainable Tourism*, Vol. 16, No.2, p. 211-231.
9. Võ Quế (2006), *Du lịch cộng đồng: Lý thuyết và vận dụng*, Nxb. Khoa học và kỹ thuật, Hà Nội.
10. Quốc hội (2017), *Luật Du lịch, số 09/2017/QH14*, có hiệu lực ngày 01/01/2018.
11. Nguyễn Công Thảo (2020), *Một số giải pháp phát triển mô hình du lịch cộng đồng vùng dân tộc thiểu số*, Báo cáo tổng hợp đề tài cấp Bộ, Ủy ban Dân tộc.
12. Nguyễn Công Thảo, Nguyễn Thị Thanh Bình (2019), “Du lịch cộng đồng trên thế giới: một số vấn đề lý luận và thực tiễn”, *Tạp chí Khoa học xã hội Việt Nam*, Số 7, tr. 41-47.
13. Trần Đức Thanh (2010), “Phát triển du lịch gắn với xóa đói giảm nghèo cho đồng bào dân tộc ít người ở Việt Nam”, Báo cáo tại Hội thảo Quốc tế: *Việt Nam - Trung Quốc và các nước ASEAN - Hội nhập và phát triển*, Hanoi, October/2010.
14. Ủy ban nhân dân huyện Mộc Châu (2021), *Báo cáo kết quả triển khai xây dựng bản du lịch cộng đồng trên địa bàn huyện trong năm 2021*, Văn phòng Ủy ban nhân dân thực hiện tháng 11/2021.
15. Phạm Thị Cẩm Vân (2017), “Tiếp cận sinh thái học nhân văn trong nghiên cứu du lịch dựa vào cộng đồng (Nghiên cứu trường hợp huyện Mộc Châu, tỉnh Sơn La)”, trong Viện Dân tộc học: *Những vấn đề cơ bản, cấp bách về dân tộc, tộc người ở nước ta hiện nay: lý luận và thực tiễn* (Kỷ yếu Hội nghị khoa học quốc gia), Nxb. Khoa học xã hội, Hà Nội.
16. Phạm Thị Cẩm Vân (2018), *Cơ sở khoa học cho phát triển du lịch sinh thái dựa vào cộng đồng huyện miền núi Mộc Châu, tỉnh Sơn La*, Luận án tiến sỹ Địa lý, trường Đại học Khoa học tự nhiên, Hà Nội.
17. Wheeller, B. (1992) “Is progressive tourism appropriate?”, *Tourism Management*, Vol.13, No.1, pp. 104-105.
18. WWF International (2001), *Guidelines for community-based ecotourism development*, trên trang <http://d2ouvy59p0dg6k.cloudfront.net/downloads/guidelinesen.pdf> (Truy cập ngày 11/8/2021).
19. Bùi Thị Hải Yến (2008), *Du lịch cộng đồng*, Nxb. Giáo dục, Hà Nội.